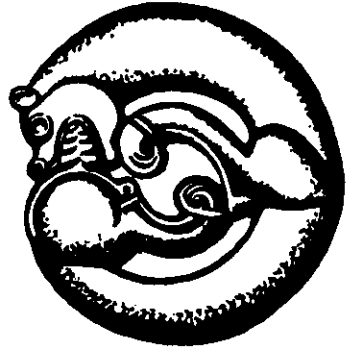

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

НОВИЙ РАЙОН ХОРИ ХЕРСОНЕСА ЕЛЛІНІСТИЧНОГО ПЕРІОДУ

С. Г. Колтухов, В. М. Зубар, В. Л. Миц

Стаття присвячена публікації нових матеріалів, отриманих в ході розвідки в нижній течії р. Альми біля с. Віліно.

Територія в межиріччі Альми і Качі, що лежала вздовж морського берега Західного Криму, в античну епоху являла собою густо заселений район на кордоні степової і гірської зон півострова, а його населення економічно і політично було пов'язане як з Херсонесом, так і з центрами Кримської Скіфії (рис. 1, II). Судячи з писемних і археологічних джерел, населення цього району вже з VI–V ст. до н. е. не було етнічно однорідним. Так, виходячи з часто цитованого твору Геродота (IV, 99), можна стверджувати, що у V ст. до н. е. Західне узбережжя Криму займали таври¹. Очевидно, з другої половини VI ст. до н. е. сюди епізодично проникали кочові скіфи. У всякому разі Ю. Кулаковським у кургані біля с. Долине було розкопано два скіфських поховання, які він датував другою половиною VI — рубежем VI–V ст. до н. е.² Більш пізні поховання, що датуються IV–III ст. до н. е., було зафіксовано у 1983 р. біля с. Віліно³. У тому ж році співробітниками Бахчисарайського музею поблизу цього ж місця було розкопано ще один курган з впускними скіфськими похованнями IV–III ст. до н. е., матеріали з якого поки що не опубліковані.

Починаючи з II ст. до н. е., у долинах річок і межиріччі Альми та Качі виникали й існували численні укріплені й неукріплені поселення пізніх скіфів⁴. Саме до цієї групи пам'яток раніше і відносили невелике поселення на лівому березі р. Альми біля с. Віліно (рис. 1, I, II)⁵. Питання про існування у Південно-Західному Криму за межами Гераклейського півострова античних поселень елліністичного часу, що були підпорядковані Херсонесу, довго вирішувалося негативно. Уже стало традицією писати про багатокілометровий розрив між Саксько-Євпаторійським узбережжям і Гераклейським півостровом. О. М. Щеглов, допускаючи можливість існування тут пам'яток, що були пов'язані з Херсонесом, вважав, що вирішити цю проблему шляхом археологічних досліджень не можна⁶.

Однак зараз, завдяки роботам А. С. Голенцова, С. Б. Ланцова і О. М. Щеглова, уявлення про кордони Херсонеської держави суттєво змінилось⁷. Зокрема, дослідження А. С. Голенцова і С. Б. Ланцова поселень біля с. Новофедорівка і оз. Кизил-Яр дали змогу пересунути на південь кордон дальньої херсонеської хори у Саксько-Євпаторійській частині узбережжя і більш вірогідно, ніж раніше, говорити про безперервність території Херсонеської держави в елліністичний період⁸.

У ході розвідки 1990 р. під час огляду пам'яток нижньої течії р. Альми й смуги Альмінсько-Качінського межиріччя, що прилягає до моря, у самому центрі 50-кілометрового «розриву» між Херсонесом і оз. Кизил-Яр, було

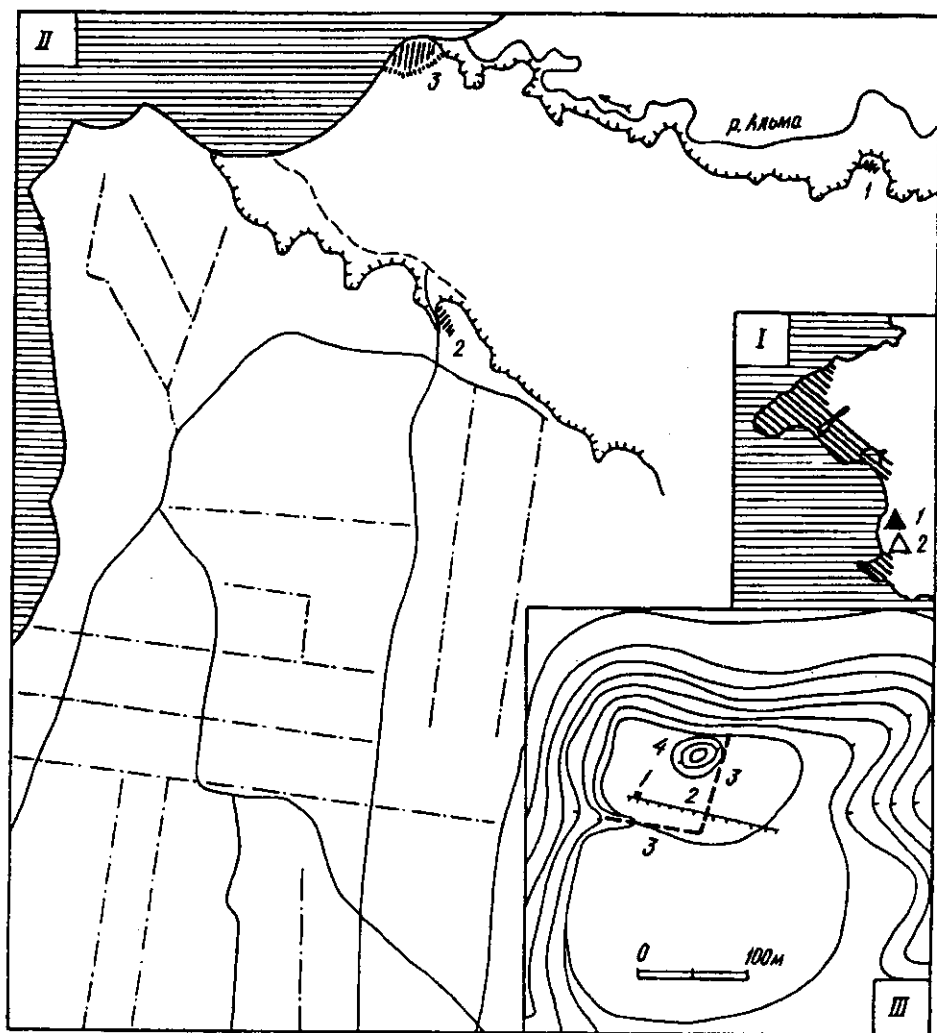

Рис.1. I — територія Херсонської держави за О. М. Щегловим. 1 — поселення біля с. Віліно; 2 — поселення біля с. Углове. II — поселення і сліди межування у межиріччі Альми і Качі. 1 — поселення біля с. Віліно; 2 — поселення біля с. Углове. 3 — Усть-Альмінське городище. III — схематичний план городища біля с. Віліно. 1 — шурф; 2 — обрив з культурним шаром; 3 — гіпотетична траса рову і валу; 4 — древній курган на території городища.

зафіксовано два поселення, наявність яких тут можна пояснити лише включенням узбережжя Західного Криму до складу земель Херсонської держави (рис.1,I,II). Враховуючи першорядне значення цих пам'яток для реконструкції просторової структури Херсонської держави, наводимо попередні результати, отримані в ході розвідки у гирлі р. Альми, які дають змогу по-новому висвітлити історію цього району в елліністичний період.

Багатошарове поселення Віліно розташоване на мисі, над правим берегом р. Альми, за 3,5 км на схід від її гирла (рис.1,II). Зараз уся північна частина пагорба зайнята фруктовими деревами, з півдня давній мікрорельєф знищено під час планування поля під виноградники. Ділянка, де зустрічаються археологічні знахідки, не перевищує 1,5 га. У її південній і східній частині зустрічаються лише поодинокі уламки гончарного і ліпного посуду елліністичного часу. Основний археологічний матеріал сконцентровано у північно-східній частині мису, на площі близько 5 тис. м², де знаходилося ядро поселення — городище, укріплене ровом і валом (рис.1,III). Розміри укріпленої частини не менш як 70×70 м. Оборонні споруди південного фронту і

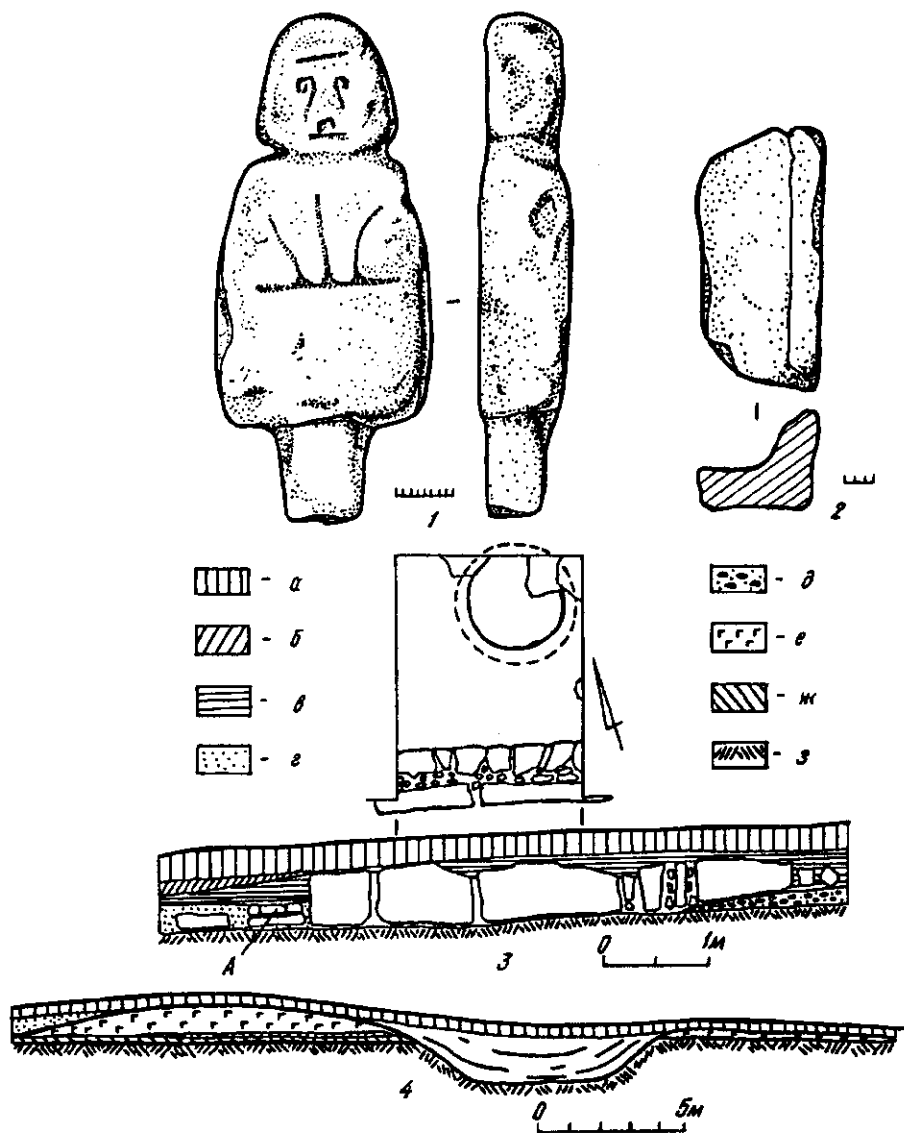

Рис. 2. 1 — антропоморфний надгробок; 2 — фрагмент таралана (?); 3 — сирцево-кам'яна стіна і розвідувальний шурф (А — антропоморфний надгробок); 4 — розріз рову і валу у культурному шарі. Умовні позначення: а — орний шар; б — щільний золистий ґрунт; в — шар брунатно-жовтої глини; г — зольний шар; д — галька; е — галічно-глинистий насип; ж — давній горизонт; з — материкова галька.

близько чверті площі укріплення знищено під час планування виноградників. Вціліла частина завершується прямовисним зрізом, у якому протягом 50 м простежено культурний шар пам'ятки. Найбільш ранні відкладення лежать на поверхні стародавнього ґрунту і являють собою окремі лінзи золи висотою 0,1—0,2 м. На цьому золисто-смітцевому шарі виникає оборонна система пам'ятки. У східній частині, в стратиграфії прямовисного зрізу, зафіксовано рів і вал (рис. 2, 4). Рів було викопано у материковому гравії. Його глибина 1,2 м, ширина (по осі розрізу) зверху 8,5, по дну 4,5 м. З напільної (східної) сторони було насипано гласіс довжиною (у розрізі) 7 м, який простежено на висоту до 0,4 м. Вище нашарування було порушено плантажною оранкою. На південь від рову було споруджено вал шириною близько 10 і висотою не менш як 1,0 м. Цілком можливо, що на гребені валу була стіна або якась більш ма-

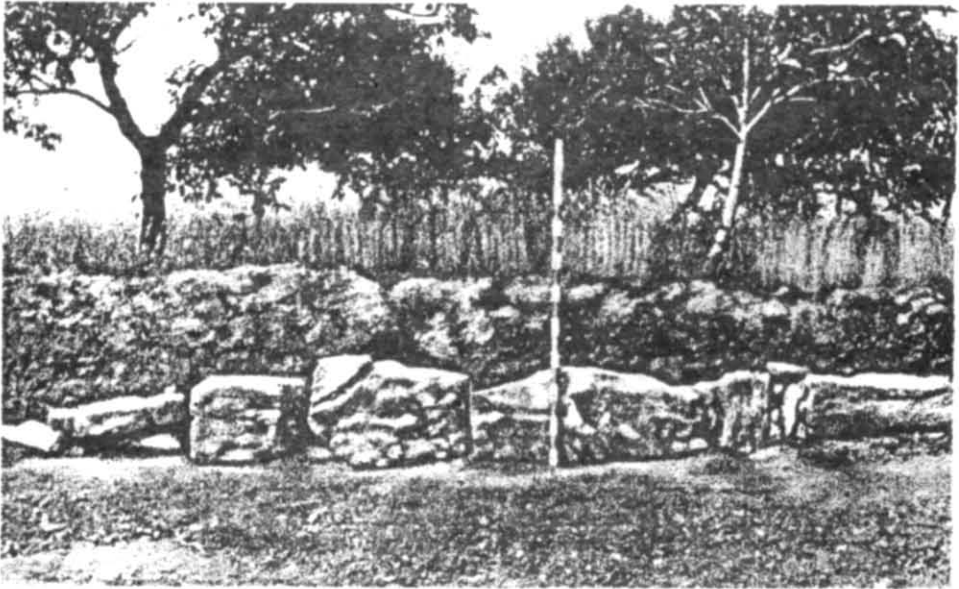

Рис.3. Цоколь сирцево-кам'яної стіни.

сивна споруда. До цього ж часу слід віднести й споруду з сирцево-кам'яними стінами, яку зафіксовано у західній частині укріплення, де в розрізі видно цоколь 5 м завдовжки. Кладка тришарова шириною 0,65 і висотою до 0,6 м. Зовнішній фасад було зроблено з тонких, поставлених на ребро плит у порядовій системі. Внутрішній — з дрібних уламків вапняку в іррегулярній системі. При спорудженні цоколя, як в'язучий розчин, було використано глину.

Оригінальну знахідку зафіксовано на захід від цоколя сирцево-кам'яної стіни у більш пізній кладці (рис. 2, 3 А). Це антропоморфний надгробок, виготовлений з місцевого вапняку, з невеликою головою, яку було виділено підтескою, і прямокутним тулубом, що закінчувався шипом для укріплення стели на постаменті (рис. 2, 1). Висота надгробка 75, найбільша ширина 32, товщина плити 14 см.

Надгробки такого типу добре відомі в античних некрополях Північного Причорномор'я. Однак описана стела суттєво відрізняється від основної маси антропоморфних пам'яток, знайдених у Херсонесі і на його хорі.⁹ Вона знаходить найбільш близькі аналоги серед надгробків Ольвії і Боспору, де стели саме такого типу були широко розповсюджені в елліністичний період.¹⁰ Відомі такі стели і в Херсонесі та на його хорі у Північно-Західному Криму, але, судячи з опублікованих матеріалів, вони в кількісному відношенні поступалися антропоморфним надгробкам невеликих розмірів, які виготовлялися у формі голови з ледь підкресленою шиєю і короткими плечима.¹¹

На відміну від більшості херсонеських антропоморфів, які було розписано фарбами, риси обличчя і руки на стелі з Віліно було модельовано врізними лініями, що характерно й для деяких антропоморфних надгробків і в Херсонесі.¹² Таким чином, порівняльний матеріал свідчить, що цей надгробок слід датувати елліністичним періодом і пов'язувати з грецьким населенням, яке мешкало на городищі. На користь саме такого висновку свідчить і відсутність на надгробку з Віліно зображень культової і військової атрибутики, що була характерною рисою скіфської монументальної надгробкової скульптури.

Будівельні залишки і зольні відкладення перекриває шар брунатно-жовтої глини заввишки 0,5–0,6 м. Всі описані нашарування, виходячи із знайдених уламків гончарного і ліпного посуду, датуються елліністичним часом. Над ними лежав золистий орній шар товщиною 0,5 м, насичений уламками кераміки II–III ст. Знахідки з шурфа, закладеного поряд з цоколем сирцево-кам'яної споруди, дозволили уточнити датування пам'ятки (рис.2,3;3). В орному шарі, разом з уламками ліпного посуду, знайдено фрагменти рифлених червоно-глиняних амфор II–III ст., амфор з лійкоподібним горлом, а також

червонолаковий посуд. Нижче, в шарі, якого не торкнулася оранка, знайдено уламки гончарного і ліпного посуду елліністичного часу. Фрагменти сінопських соленів і каліптер фіксувалися в усіх шарах елліністичного періоду, що свідчить про дуже ранню появу і тривале функціонування тут наземних будівель, які мали черепичну покрівлю. Керамічна тара в основному представлена уламками сінопських амфор III–II ст. до н. е. та херсонеських амфор цього ж часу. До найбільш ранніх знахідок слід віднести херсонеську амфору типу II A, що датується кінцем IV — першою половиною III ст. до н. е.¹³, знайдену в заповненні господарської ями, яка була синхронна сирцевокам'яній споруді. У шарі глини (сирцю — ?) знайдено уламок сінопської амфорної ручки з фрагментованим прямокутним клеймом: ΑΣΤΥΝ [ΟΜΟΥ]/ΠΑΣΙΧΑ [ΡΙΟΥ]/ΤΟΥ ΔΗΜ [ΗΤΡΙΟΥ]/ΔΑΣ.

І астіном, і фабрикант, за класифікацією М. Б. Гракова, належать до п'ятої хронологічної групи,¹⁴ що дозволяє датувати шар, орієнтуючись на сучасні хронологічні схеми сінопського клеймування,¹⁵ часом не раніше останніх десятиліть III — першої половини II ст. до н. е.

Поодинокі фрагменти належать родоським, коським амфорам, а у ранньому зольному прошарку знайдено кілька уламків амфори типу Солоха-II, що датується другою половиною IV ст. до н. е.¹⁶ Гончарний, кухонний і столовий посуд представлений уламками великих горщикоподібних каструль (рис. 4, 2), глечиків, лутеріїв, леканід, мисок з прямовисним та загнутим усередину краєм, внутрішню поверхню яких вкрито бурою обмазкою. Чорнолаковий посуд теж не рідкість. В основному це уламки відкритих посудин, виготовлених з античної глини: чаші з прямовисним бортиком (рис. 4, 4), чаші з плавно

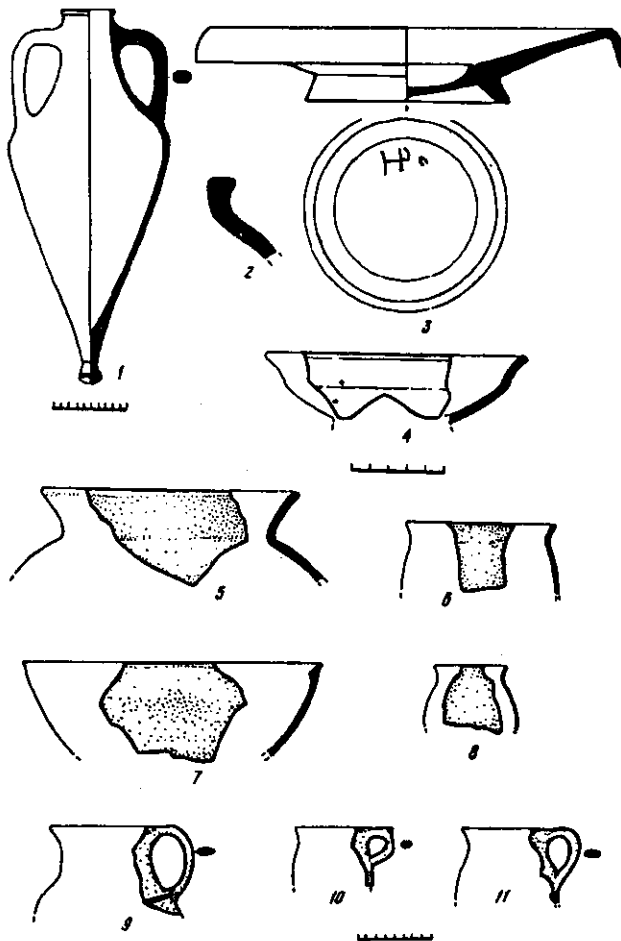

Рис. 4. Кераміка з шурфу.

відігнутими стінками для рибних блюд, що відносяться до типу, поширеного протягом IV—III ст. до н. е. На зовнішній стороні дна однієї з них прокреслено графіті *H* і *P* у лігатурі (рис. 4, 3).¹⁷ Третю букву, мабуть, омікрон, з нестуреленими кінцями, було розташовано окремо. За Е. І. Соломоник, подібні абрєвіатури являли собою перші букви грецьких, можливо, теофорних імен.¹⁸ Ще одне графіті *θν*, яке можна інтерпретувати, як початкові букви імені власника, було прокреслено на стінці невеликого червоноглиняного глечика.¹⁹

Уламки ліпного посуду в елліністичному шарі пам'ятки досить численні, і, судячи з матеріалу шурфу, становлять близько 30 відсотків усіх керамічних фрагментів. Типологія ліпного посуду дуже проста.²⁰ Усі типи посудин знаходять прямі аналоги серед керамічного комплексу Неаполя Скіфського елліністичного часу. Переважають лошені і нелошені горщики з короткими, глвно відігнутими вінцями та крутими стінками (рис. 4, 6, 8), які дуже типові для пізньоскіфських пам'яток.²¹ Крупні нелошені горщики з високими відігнутими вінцями та спадистими плечиками (рис. 4, 5) — добре відомі за зразками з різних шарів пізньоскіфської столиці.²² Те ж саме можна сказати і про лошені миски з плавнo відігнутими стінками і потовщеним краєм (рис. 4, 7), невеликі лошені горщики з петельчастими ручками (рис. 4, 10, 11) і глечики (рис. 4, 9).²³

Численний підйомний матеріал, зібраний у межах городища, підтверджує хронологічні спостереження, проведені в результаті вивчення стратифікованих знахідок з шурфу. До масового матеріалу можна віднести уламки елліністичної сінопської черепиці (рис. 5, 1-8). Рання керамічна тара представлена фрагментами поодиноких гераклейських амфор IV — першої половини III ст. до н. е. (рис. 5, 9, 10).²⁴ Трапляються також уламки сінопських (рис. 5, 16, 18, 23) і херсонеських (рис. 5, 20, 28, 29) амфор III—II ст. до н. е.

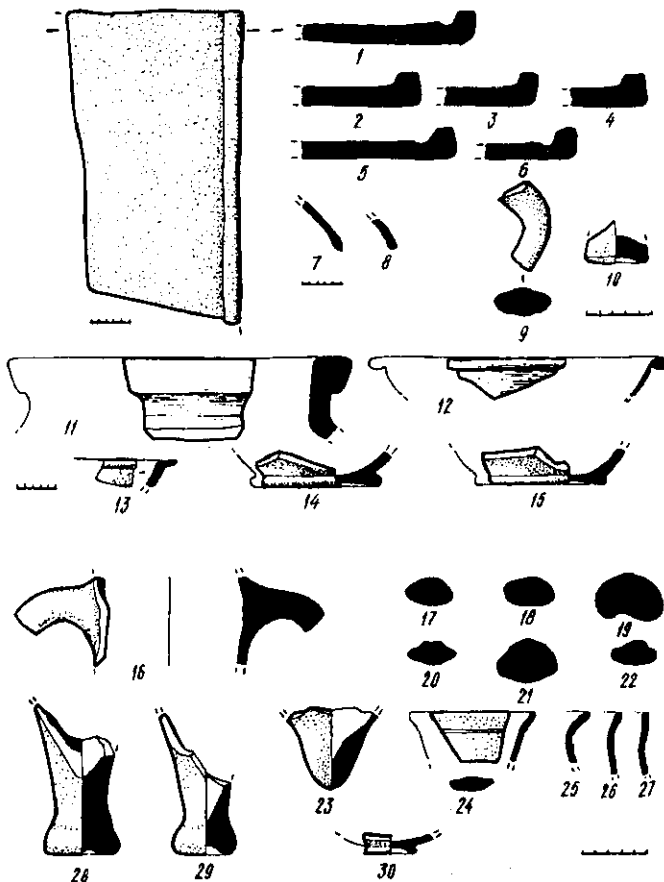

Рис. 5. Підйомний матеріал з території городища біля с. Віліно.

У південно-західній частині городища зафіксовано три амфорні ручки з клейма. Наведемо їх опис.

Херсонеське трирядкове клеймо з слабковираженою жолобкістю: Α]ΤΑΝΟΔ [ΩΡΟΥ]/Τ]ΟΥΔΙΟΝΥΣΙΟΥ/ [ΑΣ] ΤΥΝΟΜΟΥΝ [Τ]ΟΣ. У списку імен херсонеських магістратів, складеному В. І. Кацом, у другій хронологічній групі (275–215 рр.) фігурує Діонісій, син Афінодора.²⁵ Мабуть, можна припустити, що Афінодор, син Діонісія, міг бути онуком Діонісія, сина Афінодора, який посідав посаду астінома у 50-х — на початку 30-х рр. III ст. до н. е.²⁶ Виходячи з того, що у шрифті клейма Афінодора, сина Діонісія, наявна місяцеподібна (рос.— лунарная) сигма, його слід датувати 225–220 рр. до н. е.²⁷ Якщо наша аргументація слушна, то у даному випадку можна говорити про ще одного невідомого раніше магістра цієї групи.

Два сінопських клейма відносяться до пізнього етапу таврування. Це чотирирядкове прямокутне клеймо з неясним зображенням праворуч: ΑΣΤΥΝΟΜΟΥ /ΦΗΜΙΟΥ ΤΟΥ/ΟΥ [ΣΙΛΗΟΥ/... Воно належить Фемію — астіному п'ятої хронологічної групи — за Б. М. Граковим²⁸. Друге клеймо теж чотирирядкове, з восьмиконечною зіркою праворуч: ΑΣΤΥΝΟΜΟΥΝΤΟΣ /ΜΗΤΡΟ ΔΩΡΟΥ ΤΟΥ/ΑΦΗΝΙ] ΠΠΟΥ /Φ]ΙΛΗΜΩΝ. Воно належить до шостої хронологічної групи і містить ім'я астінома Метродора та Майстра Філемона²⁹. Незважаючи на суттєві розбіжності щодо датування сінопських клейм,³⁰ наведені екземпляри можуть бути віднесені до останніх десятиліть III–II ст. до н. е.

Уламки родоських і коських амфор на городищі поодинокі. Це характерно саме для керамічного комплексу поселень, пов'язаних з Херсонесом, й зовсім не типово для пізньоскіфських поселень Передгірського Криму. Серед інших знахідок елліністичного часу треба звернути увагу на фрагменти сінопських піфосів (рис.5,11), сінопських і херсонеських лутеріїв та лекан (рис.5,12–15), чорнолакових посудин (рис.5,30), великих гончарних глечиків (рис.5,20,24).

До II–III ст. слід відносити уламки вузькогорлих світлоглиняних амфор типу С і D (рис.5,22),³¹ червоноглиняних амфор з ручками, профільованими валиками і жолобками (рис.5,19,21), фрагменти великих ліпних нелощених горщиків (рис.5,25–27). Цікавий уламок вапнякової плити з бортиком, що, мабуть, була частиною тарапана (рис.2,2).

Охарактеризований археологічний матеріал дає змогу зробити висновок про два періоди у житті городища. Час появи тут населення слід віднести до останніх десятиліть IV — початку III ст. до н. е. Уперше життя тут припинилося у II ст. до н. е. Найімовірніше, це сталося десь близько середини століття. У всякому разі, саме цим часом В. О. Латишева датує загибель херсонеського поселення «Маслини», де і в'язчено подібний амфорний комплекс.³² Хронологічні рамки першого етапу життя поселення, що співпадають з періодом існування обширної херсонеської хори у Північно-Західному Криму³³, і такі особливості матеріальної культури, як сирцево-кам'яне будівництво, споруди з черепичним дахом, керамічний комплекс, наявність у ньому посудин з графіті, дозволяють визначити цю пам'ятку як одне з невеликих поселень Херсонеської держави.

Знову територію городища було заселено не пізніше II ст. Імовірно, сюди могли переселитися скіфи, які на початку століття покинули долину р. Західний Булганак. Однак вони жили тут недовго і у III ст. життя на поселенні завмирає остаточно.

Сліди ще одного поселення елліністичного часу у 1983 р. було зафіксовано за 3,5 км на південний схід від городища Віліно на околиці с. Углове (рис.1,І,II). Воно було розташоване за 1,7 км від берега моря, на мисі, що піднімався над долиною Улу-Коль. Мабуть, основна частина поселення зруйнована сучасним селом. На периферії, у тальвегу балки та на південному схилі мису, зібрано підйомний матеріал. Гончарна кераміка у кількісному відношенні переважала над ліпною. Амфори з поселення представлені уламками херсонеських і сінопських посудин. На жаль, єдине херсонеське жолобкове клеймо на ручці амфори не піддається визначенню. Особливо слід відмітити уламки гончарного, кухонного і столового посуду, а також кілька фрагментів сінопських соленів. Такий набір кераміки найбільш типовий для поселень

херсонеської хори Північно-Західного Криму у кінці IV–II ст. до н. е. Знахідки більш пізнього часу на цій території відсутні.³⁴

На південний захід від поселення біля с. Углове, на території площею близько 27 км², у кінці XIX ст. були зафіксовані сліди межування. Єдиним доступним джерелом, на яке зараз можна спиратися, є геодезична зйомка, зроблена у 1892 р. колезьким асесором Чукліним.³⁵ На листі, поряд з рельєфом і ситуацією кінця минулого століття, нанесена сітка прямих ліній довжиною від 1 до 4 км, орієнтованих по осях північно-північний схід — південно-південний захід і північно-західний захід — південно-східний схід. Мережа польових робіт у цьому районі безперечно відноситься до більш пізнього часу, ніж земельні ділянки (рис.1,II). Відстань між межами у меридіональному напрямі складає 1065 і 511, а у широтному — 511 і 340 м. Площі цих ділянок, таким чином, можуть бути 54, 36, 26, 17 і 4 га. Враховуючи помилки грубого переведення з дюймової у метричну систему, можна стверджувати, що ці гіпотетичні ділянки були кратні коефіцієнту 4,4. Саме такі розміри наділів були типові для Маячного півострова і співпадають з площею реальних наділів, що існували і в інших районах Херсонеської держави.³⁶

Матеріали розвідки біля с. Віліно та Углове свідчать, що гирло р. Альми та прилеглі території слід розглядати як новий район хори Херсонеської держави. Його було освоєно на рубежі IV–III ст. до н. е., мабуть, одночасно з широким херсонеським проникненням у Північно-Західний Крим.³⁷ У спеціальних роботах вже відмічалось, що території на північ від Херсонеса, на узбережжі Західного Криму, могли бути освоєні грецькими колоністами, але прямих даних на користь такого висновку не було. Тепер такий матеріал є і він дозволяє більш певно говорити, що землі поблизу р. Альми були заселені греками, що займалися сільським господарством. Про це свідчать і сліди межування земель, скоріш за все, античного часу, зафіксовані на карті кінця XIX ст. Виходячи з хронології клейм, знайдених на городищі біля с. Віліно, можна стверджувати, що цей район, як і увесь Північно-Західний Крим, увірвався до складу Херсонеської держави з рубежа IV–III ст. до н. е. Причому, як і у Північно-Західному Криму, античні будівельні залишки тут перекриті нашаруванням пізньоскіфського часу. Це у свою чергу дозволяє зробити висновок, що історія цього району схожа, якщо не тотожна, з долею грецьких поселень Північно-Західного Криму, які у II ст. до н. е. було захоплено скіфами і перетворено на свої опорні пункти.

Городище біля с. Віліно і підйомний матеріал біля с. Углове свідчать, що греками на рубежі IV–III ст. до н. е. було освоєно порівняно велику територію, яка включала землі смугою 4–5 км уздовж узбережжя моря. А це свідчить про те, що на березі моря, десь у цьому районі, слід шукати залишки якогось більш крупного грецького городища чи фортеці, звідки йшло освоєння сільськогосподарських територій, а також підтримувався сталий зв'язок з Херсонесом.³⁸ Найзручнішим місцем для такого городища був мис, на якому у більш пізній час виникло Усть-Альмінське поселення. Найраніший масовий археологічний матеріал, який свідчить про присутність пізніх скіфів, тут датується рубежем III–II ст. до н. е.³⁹, що теж свідчить на користь нашого висновку. При цьому слід підкреслити, що у ході робіт на Усть-Альмінському городищі зустрічалися поодинокі знахідки більш раннього часу, але шарів IV–III ст. до н. е. зафіксовано не було. Це, мабуть, якоюсь мірою пояснюється тим, що Т. М. Висотська основні свої роботи сконцентрувала у південній частині городища. Північний район, найбільш зручний для розміщення античного поселення, практично залишився невивченим, а саме тут, найімовірніше, і слід шукати сліди грецького поселення, яке, певно, частково зруйновано морем.

Отже, в результаті розвідки 1990 р. одержано новий матеріал, який свідчить, що у кінці IV–II ст. до н. е. Херсонеська держава володіла не тільки землями у Північно-Західному Криму, але й на західному узбережжі Таврики, зокрема територіями поблизу гирла р. Альми. Звичайно, цей висновок поки що носить попередній характер. Тільки широкі археологічні дослідження на нових пам'ятках можуть дати додатковий матеріал, що підтвердить цей висновок більш численними знахідками. Однак вже зараз мож-

на говорити про те, що хора Херсонесу за своїми розмірами була значно більшою, ніж це здавалося раніше. А це в свою чергу потребує певного коректування у питанні щодо економічного потенціалу Херсонеської територіальної держави у елліністичний період.

Примітки

- ¹ У даному випадку північний кордон зони розселення таврів пов'язаний з локалізацією античної Керкінітиди на Євпаторійському городищі. Див.: *Кутайсов В. А.* Античный город Керкинитида.— К., 1990.— С. 6–11.
- ² *Троицкая Т. Н.* Скифские курганы в Крыму // ИКОГО.— 1951.— Вып.1.— С. 68; *Яковенко Э. В.* Предметы звериного стиля в раннескифских памятниках Крыма // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии.— М., 1976.— С. 130; *Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья*.— К., 1986.— С. 41.
- ³ На жаль, ці поховання були повністю зруйновані. У фонди Бахчисарайського музею з них було передано численні бронзові вістря стріл і залізний наконечник списа.
- ⁴ *Высотская Т. Н.* Поздние скифы в Юго-Западном Крыму.— К., 1972.— С. 17–68.
- ⁵ Судячи з даних Т. М. Высотської, пам'ятку було зафіксовано у 1953 р. Є. В. Веймаром. Див.: *Высотская Т. Н.* Поздние скифы...— С. 64, рис.1.
- ⁶ *Щеглов А. Н.* Северо-Западный Крым в античную эпоху.— Л., 1989.— С. 18.
- ⁷ *Ланцов С. Б.* О максимальных размерах Херсонесского государства (IV–III вв. до н. э.) // Исторические чтения памяти М. Н. Грязнова.— Тез. докл. обл. науч. конф.— Омск, 1987.— С. 144–146; *Ланцов С. Б.* Античне поселення біля озера Кизил-Яр // Археологія.— 1989.— №3.— С. 83; *Щеглов А. Н.* Процесс и характер территориальной экспансии Херсонеса в IV в. до н. э. // Античная гражданская община. Проблемы социально-политического развития и идеологии.— Л., 1986.
- ⁸ *Ланцов С. Б.* Античне поселення...— С. 83.
- ⁹ Див.: *Колесникова Л. Г.* Кому принадлежали антропоморфные надгробия Херсонеса // СА.— 1973.— №3.— С. 37–48; *Колесникова Л. Г.* Значение и место антропоморфных надгробий в некрополе Херсонеса // СА.— 1977.— №2.— С. 87–99; *Колесникова Л. Г.* Хронология антропоморфных надгробий Херсонеса // Античная культура Северного Причерноморья в первые века н. э.— К., 1986.— С. 86–101; *Щеглов А. Н.* Северо-Западный Крым...— С. 48.— Рис.19.
- ¹⁰ Див.: *Молева Н. В.* Антропоморфные памятники Боспора: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Л., 1986.— С. 7–12; *Козуб Ю. И.* Историческая топография некрополя Ольвии // Античная культура Северного Причерноморья.— К., 1984.— С. 168.— Рис.5; *Лунавский С. А.* Антропоморфное изваяние из некрополя Ольвии // Материалы по археологии Ольвии и ее округи.— К., 1990.— С. 29–30.
- ¹¹ *Колесникова Л. Г.* Значение...— С. 88; *Колесникова Л. Г.* Хронология...— С. 87; *Щеглов А. Н.* Северо-Западный Крым...— С. 48; Античная скульптура Херсонеса.— К., 1976.— С. 88–89, № 271, 273.
- ¹² *Зубар В. М., Мецнеряков В. Ф.* Рец.: *Кадеев В. И.* Херсонес Таврический в первых веках нашей эры.— Харьков, 1981 // УІЖ.— 1986.— №3.— С. 153.
- ¹³ *Монахов С. Ю.* Амфоры Херсонеса Таврического IV–II вв. до н. э.— Саратов, 1989.— С. 61.
- ¹⁴ *Граков Б. Н.* Древнегреческие керамические клейма с именами астиномов.— М., 1929.— С. 144–145.
- ¹⁵ *Щеглов Д. Б.* Керамические клейма из Танаиса.— М., 1975.— С. 134–137.
- ¹⁶ *Doulgeri-Intzessiloglou A., Garlan Y.* Vin et amphores de Peparethos et d'Lkos // BCH.— 1990.— CXIY-1 — P. 384.
- ¹⁷ Найбільш близьким аналогом даній посудини є блюдо з розкопок Афіньської Агори, датоване останніми десятиліттями IV ст. до н. е. Див.: *Sparkes B. A., Talkott L.* Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B. C. // The Athenian Agora.— Brinceton, New Jersey, 1970.— Vol. XII.— part. 1.— P. 311, №1075.
- ¹⁸ *Граффити античного Херсонеса*.— К., 1978.— № 891, 896.
- ¹⁹ Там же.— С. 73, № 932–934.
- ²⁰ На жаль, відсутність спеціальних робіт щодо ліпного посуду херсонеських поселень Північно-Західного Криму не дає змоги провести порівняльний аналіз такої кераміки з поселення біля с. Віліно.
- ²¹ *Дашевская О. Д.* Лепная керамика Неаполя и других скифских городищ Крыма // МИА.— 1958.— №64.— Рис. 1, 1, 4, 7.
- ²² *Высотская Т. Н.* Неаполь — столица государства поздних скифов.— К., 1979.— Рис. 34, 1.
- ²³ *Дашевская О. Д.* Вказ. праця.— Рис. 1, 29, 30; 1, 17; *Высотская Т. Н.* Неаполь...— Рис. 33.

- ²⁴ *Лейпунская Н. А.* Керамическая тара из Ольвии.— К., 1981.— С. 64, 65.
- ²⁵ *Кац В. И.* Типология и хронологическая классификация херсонесских магистратных клейм. // ВДИ.— 1985.— №1.— С. 109.
- ²⁶ *Там же.*— С. 105, №18.
- ²⁷ *Там же.*— С. 105.— Рис.7.
- ²⁸ *Граков Б. Н.* Вказ.праця.— С. 144.
- ²⁹ *Там же.*— С.150.
- ³⁰ *Шелов Д. Б.* Керамические клейма...— С.136,137.
- ³¹ *Шелов Д. Б.* Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры. // КСИА.— 1978.— Вып.156.— С.18, 19.
- ³² *Латышева В. А.* Амфорный комплекс поселения херсонесской хоры «Маслины» // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса: Тез. докл.— Севастополь, 1988.— С.71, 72.
- ³³ *Щеглов А. Н.* Северо-Западный Крым... — С.42.
- ³⁴ Територію поселення було оглянуто у 1990 р. Підйомний матеріал, зібраний тут, повністю ідентичний знахідкам 1983 р.
- ³⁵ *Топографическая* карта полуострова Крым (Зберігається в архіві Кримського краєзнавчого музею).
- ³⁶ *Щеглов А. Н.* Северо-Западный Крым...— С.98–101; *Николаенко Г. М.* Межевание полей херсонесской хоры // КСИА.— 1985.— С.11–15.
- ³⁷ *Зубар В. М.* З історії Херсонеса Таврійського другої половини IV — початку III ст. до н. е. // Археологія.— 1990.— №1.— С.39–50.
- ³⁸ *Там же.*— С.46, 47.
- ³⁹ *Высотская Т. Н.* Поздние скифы...— С.22; В одній з останніх праць Т. М. Висотська відносить виникнення городища до більш пізнього часу, передуючого походам Діофанта (К вопросу о локализации Палакия // ВДИ.— 1983.— №1.— С.115). Однак підстав для такого передатуння не наведено.

С. Г. Колтухов, В. М. Зубарь, В. Л. Мыц

НОВЫЙ РАЙОН ХОРЫ ХЕРСОНЕСА ЭЛЛИНИСТИЧЕСКОГО ПЕРИОДА

Статья посвящена публикации результатов археологической разведки, проведенной в 1990 г. в нижнем течении р. Альмы на территории Бахчисарайского района Крымской области. В ходе осмотра памятников в указанном районе было обнаружено античное поселение у с. Вилино, где в конце IV–II вв. до н. э. жили греческие колонисты, тесно связанные с Херсонесом. Во II в. до н. э. жизнь на городище прервалась и возобновилась лишь во II–III вв. Окончательную гибель городища, судя по археологическому материалу, следует относить к III в.

В результате проведенных на городище у с. Вилино работ было установлено, что в конце IV–II вв. до н. э. Херсонесским государством был освоен не только Северо-Западный Крым, но и Западное побережье Таврики, в частности более или менее значительный район в устье р. Альмы. Конечно, в известной мере этот вывод носит предварительный характер, так как только широкие археологические исследования на вновь открытых памятниках могут дать дополнительный материал и подкрепить сделанное заключение более обильными находками. Однако, как представляется, уже сейчас можно говорить о том, что хора Херсонеса по своим размерам была значительно больше, чем это считалось ранее. А это в свою очередь требует известной корректировки в вопросе об экономическом потенциале Херсонесского государства в эллинистический период.

S. G. Koltukhov, V. M. Zubar, V. L. Myts

NEW REGION OF THE CHERSONESE CHORA IN THE HELLENISTIC PERIOD

The paper is devoted to publication of the results from archaeological prospecting performed in 1990 in the lower current of the river Alma in the territory of the Bakhchisarai district (the Crimean Region). Examination of the relics in this region has revealed an antich

settlement near vil, Vilino, where Greek colonists closely related to the Chersonese lived at the close of the 4th-2nd cent. B. C. In the 2nd cent. B. C. the life in the site of the settlement was broken and then renewed only in the 2nd-3d centuries. Archaeological data show that the final fall of the site of this ancient settlement, should be referred to the 3d century.

The works performed in this settlement near vil, Vilino have permitted determining that at the close of the 4th-2nd cent. B. C. the Chersonese state developed not only the North-Western Crimea but also the Western coast of Tavrika, particularly a more or less significant region in the mouth of the river Alma. Certainly, this conclusion is, to a certain extent, a preliminary one, since only wide archaeological research of the anew discovered relics can give additional material and confirm the drawn conclusion by more abundant findings. However, it seems that already nowadays it is possible to dwell on that the dimensions of the Chersonese chora were much larger than it was previously considered. This fact, in its turn, necessitates certain correction in the problem on economic potential of the Chersonese state in the Hellenistic period.

Одержано 19.09.90

БРОНЗОВА ПІДВІСКА З КИЄВА ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМ АРХАНГЕЛА

Є. І. Архипова, Я. Є. Боровський

Публікується рідкісний зразок металопластики з стародавнього Києва — бронзова фігурна підвіска лоратного архангела XII–XIII ст. Високий художній рівень виробу свідчить про його, скоріш за все, візантійське походження.

Вироби металопластики є найчисленнішою групою пам'яток давньоруського прикладного мистецтва. Особливої популярності набули різноманітні підвіски-прикраси. Їх носили у складі намиста на ланцюжках і мотузках. Традиція ця сягає ще язичницького часу. З прийняттям християнства цю категорію прикрас поповнює новий тип металопластики — хрестики різноманітних форм і хрести-енколпіони, а також металеві іконки з християнськими сюжетами. Дуже рідко трапляються фігурні зображення. Одна з небагатьох таких підвісок була знайдена під час археологічних досліджень в «городі Володимира» (вул. Велика Житомирська, 2) у 1988 р. київською експедицією Інституту археології АН УРСР¹.

Підвіска виявлена в південно-східній частині «города Володимира» у рештках житла XIII ст., знищеного вогнем. Тут же знайдені дві кам'яні візантійські іконки кінця XII — початку XIII ст., на одній з яких зображено Іоанна Хрестителя в деісусній позі, а на іншій — сидячого на троні Ісуса Христа. Обидві іконки відносяться до найкращих зразків кам'яного різьбярства².

Підвіска розпалась на сім фрагментів, сильно ушкоджених корозією, проте її вдалося відновити майже повністю (рис. 1, а)³. За результатами спектрального аналізу матеріалом виробу є позолочена свинцево-олов'яниста бронза⁴. Підвіска являє собою майже пласку литу платівку висотою 4,2 см у вигляді фігурки архангела, від центру німба якого відходить петля для підвішування (частково пошкоджена) висотою 0,6 см. Петлю відлито одночасно з фігуркою. Лицьовий бік має детальну рельєфну проробку, але через втрати на окремих ділянках, рельєф не читається. Зворотний бік — плаский, заполірований.

Архангела зображено на повний зріст, голова злегка повернута праворуч; фігура та крила подані фронтально. Ноги, на жаль, наполовину втрачені. У